

Gan nacistiskā Vācija, gan staļiniskā PSRS Otrajā pasaules karā bija Latvijas Republikas ienaidnieces

Otrais pasaules karš un tā notikumi sabiedrībā joprojām tiek vērtēti pretrunīgi. Lai arī kopš kara beigām ir pagājuši vairāk nekā 70 gadi, kaislības Latvijā joprojām uzvirto, īpaši pavasarī. Tas notiek laikā ap diviem zīmīgiem datumiem, kas tiek akcentēti Otrā pasaules kara sakarā — ar 16. martu un 9. maiju. Sarežģītajos un pretrunīgajos vēstures procesos orientēties nav viegli, tāpēc cilvēki kādai notikumu interpretācijas versijai visai bieži piesienas vairāk emociju, ne racionālu apsvērumu iespaidā. Esošo situāciju prasmīgi izmanto arī politiskās aprindas, veicinot sabiedrības polarizāciju. Situācijas ķīlnieki diemžēl joprojām ir tie Latvijas iedzīvotāji, kuri bija tiešie vēsturisko notikumu līdzdalībnieki, piemēram, bija spiesti karot divu totalitāru valstu armijās.

Šī raksta mērķis ir analizēt galvenos Otrā pasaules kara notikumus no Latvijas Republikas skatupunkta. Latvijas Republika šajā stāstā ir valsts, kas Otrā pasaules kara laikā brutālas agresijas rezultātā zaudēja ne tikai neatkarību, bet arī lielu daļu no savas identitātes. Tā zaudēja cilvēkus, tai skaitā divas spilgtas nacionālās minoritātes ar gadsimtiem senām saknēm Latvijā — ebrejus un vācbaltiešus —, un zaudēja arī daudzas materiālās un kultūras vērtības. Notikumu attīstība kara un pēckara periodā, saglabājoties PSRS okupācijai, daudzās jomās atstāja ļoti smagas sekas, kuras mēs jūtam arī mūsdienās. Arī emocionāli, meklējot atbildes un jautājumiem, kas joprojām ir neskaidri.

Starptautiskais konteksts

Otrais pasaules karš (1939 — 1945) nesākās pēkšņi; ģeopolitiskais saspīlējums pasaulē bija pieaudzis jau vairākus gadus pirms tam. Eiropā vairākās valstīs valdīja antidemokrātiski režīmi, kuru vadoņi sliecās pārskatīt to teritoriālo kārtību, kas izveidojās pēc Pirmā pasaules kara. Āzijā jau notika karadarbība, Japānai agresīvi paplašinot savu tiešo un netiešo ietekmi Ķīnā.

Eiropā kā galvenās valstis — revizionistes izvirzījās nacistiskā Vācija un PSRS, kas aktīvi meklēja iespējas savu teritoriju paplašināšanai, izmantojot jebkādas līdzekļus.

PSRS jau kādu laiku meklēja “līdzdalībniekus”, kas akceptētu tās karaspēka ievešanu bijušās Krievijas impērijas teritorijā. Rietumvalstis šādos darījumos iesaistīties nevēlējās, taču tam labprāt piekrita Vācija. Trešais reihis arī pats tīkoja nokārtot rēķinus ar Poliju, kura diskusijās par kādu teritoriju brīvprātīgu atdošanu Vācijai neielaidās. PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augustā noslēgtā vienošanās (Molotova — Ribentropa

pakts) pavēra ceļu karadarbības uzsākšanai, kas pēc nedēļas arī notika. 1939. gada 1. septembrī ar Vācijas uzbrukumu Polijai sākās Otrais pasaules karš.

Pildot savus Polijai dotos starptautiskos solījumus, Vācijai karu pieteica Lielbritānija un Francija, lai gan reālu karadarbību pret Vāciju tās neuzsāka. Ideja par karu Lielbritānijā un Francijā joprojām bija ļoti nepopulāra, īpaši, ja runa bija par karavīru sūtīšanu, lai risinātu kādu citu valstu problēmas. Prasmīgi starptautiskajā arēnā manevrēja PSRS, kas Polijai uzbruka tikai pēc tam, kad valstī jau bija iegājuši Vācija. Tādējādi PSRS uz laiku izdevās izvairīties un starptautiskās sabiedrības dusmām un turpināt savi pozicionēt kā neitrālu valsti.

1939. gada rudenī PSRS izvirzīja prasības par militāru bāzu izvietojumu Baltijas valstīs un Somijā. Baltijas valstis tam piekrita, savukārt Somija nē, kas dažus mēnešus vēlāk izraisīja PSRS militāru agresiju un starptautiskas sekas — PSRS kā agresore tika izslēgta no Tautu savienības.¹ Somija varonīgi cīnījās, un lai arī kara rezultātā zaudēja ievērojamu daļu teritorijas, savu neatkarību tā nosargāja. Baltijas valstu prieki par izvairīšanos no kaimiņvalstu agresijas izrādījās visai īsi, jo 1940. gada jūnijā PSRS izvirzīja jaunus ultimātus un Baltijas valstis okupēja, īsā laikā pievienojot PSRS. Baltijas valstīs iesākās vairāk nekā pusgadsimtu ilgs padomju okupācijas periods, kuru uz laiku pārtrauca nacistiskās Vācijas īstenotā okupācija.

PSRS un Vācijas teritoriālās ambīcijas ar sadalīto Poliju un Baltijas valstīm neaprobežojās. Kad interešu sfēras sāka pārklāties, īsā draudzība visai drīz nonāca strupceļā. PSRS kā priekšnoteikumu, lai ilgtermiņā pievienotos tā sauktajām “ass” valstīm (Vācijai, Japānai un Itālijai), 1940. gada rudenī izvirzīja pārlieku plašas teritoriālas pretenzijas Eiropā un Āzijā (Vācija bija gatava piekrist PSRS teritorijas paplašināšanai Āzijā, pievienojot Indiju, Persiju un citas valstis, taču bija pret Turcijas un Balkānu valstu atdošanu PSRS). Ārēji turpinot demonstrēt draudzīgas attiecības, abas valstis intensīvi sāka gatavoties savstarpējam karam.

PSRS un Vācijas okupācijas režīmu politika Latvijā — līdzīga

PSRS un nacistiskās Vācijas okupācijas režīmu politika Latvijā daudzos aspektos bija ļoti līdzīga. Nacionālo valstiskumu raksturojošo simbolu aizvietošana ar PSRS un Vācijas valstis raksturojošiem simboliem; Kārļa Ulmaņa kulta aizvietošana ar Josifu Staļinu un Ādolfu Hitleru; jaunas ideoloģiskas terminoloģijas ieviešana; ielu pārdēvēšana konkrētam režīmam tīkam autoritāšu un simbolu vārdos bija daži no ārējiem aspektiem, ar ko jau drīz vien saskārās Latvijas iedzīvotāji. Tāpat raksturīgas bija represijas pret noteiktām iedzīvotāju kategorijām, kuras pat visbiežāk neizrādīja

¹ Tautu savienība jeb Nāciju līga bija starptautiska kolektīvo drošību regulējoša organizācija, kas 20. gadsimta 30. gadu sākumā apvienoja vairāk nekā 50 valstis. Sarežģoties ģeopolitiskajai situācijai 30. gadu beigās, tā izrādījās nespējīga jēl kā ietekmēt lielvalstu rīcību. Formāli organizācija turpināja pastāvēt līdz 1946. gadam. Lielā mērā Tautu savienības funkcijas un uzdevumus pārņēma Apvienoto nāciju organizācija (ANO).

jelkādu pretestību, taču viens vai otrs okupācijas režīms tās tomēr uzskatīja par naidīgām un iznīcināmām. Nacisti par savu represiju galveno prioritāti izvirzīja rasistiskus aspektus — īpaši krasi tas izpaudās ebreju iznīcināšanā jeb holokaustā, turpretī padomju režīms vērsās pret noteiktām sociālajām grupām — neatkarīgās Latvijas saimniecisko un politisko eliti. Abos gadījumos represijas skāra arī ģimenes locekļus, tai skaitā sirmgalvjus un bērnus.

Abus režīmus vienoja neuzticēšanās vietējiem iedzīvotājiem. Abi režīmi Latvijas teritorijā izveidoja īpašas struktūras, kas kontrolēja politiskos un saimnieciskos procesus, kā arī iepludināja lielu skaitu dažādu ierēdņu, kuru pilnvaras bija ievērojami plašākas, nekā no vietējiem kolaboracionistiem veidoto vietējo pašpārvaldes iestāžu rīcībspēja. Atšķirīga nianse bija tā, ka nacisti savu virsvaru neslēpa, savukārt PSRS režīms visiem spēkiem un visos aspektos centās radīt iespaidu, ka lēmumus pieņem “vietējie”. Tika realizēta īpaša PSRS dzīvojošu latviešu rekrutēšanas kampaņa, tos nosūtot atbildīgu amatu ieņemšanai Latvijā. Liela uzmanība tika pievērsta, lai iesūtītās amatpersonas uzvārds ir latvisks, bet viņa reālajām latviešu valodas zināšanām un profesionālajām kompetencēm bija pat otršķirīga nozīme. Atrast kompetentus latviskas izcelsmes darbiniekus PSRS 1940. gadā bija visai sarežģīti, jo gandrīz visi latviešu tautības atbildīgie darbinieki bija iznīcināti Staļina 1937. — 1938. gada represijās. Savukārt okupācijas varai tieši pakļautās struktūras visbiežāk sabiedriskajā telpā palika nepamanītas.²

Tik pat lielas līdzības bija arī ekonomisko procesu regulējumā Otrā pasaules kara gados. Pirmais un galvenais nosacījums tautsaimniecības prioritāšu noteikšanā bija ģeopolitiskā situācija — karadarbība Eiropā, kas noteica būtisku tautsaimniecības pārorientāciju uz militārā kompleksa vajadzību apmierināšanu. Latvijā šinī aspektā pagrieziena punkts bija 1941. gada 22. jūnijs, kad sākās PSRS un nacistiskās Vācijas savstarpējais karš, un tautsaimniecības pakārtošana kara vajadzībām sasniedza ekstrēmas formas. Pie tām noteikti ir jāpieskaita arī mērķtiecīga infrastruktūras postīšana un materiālo vērtību, kā arī cilvēkresursu evakuācija, vienam vai otram karaspēkam atkāpjoties.

Būtisks teritorijas okupācijas aspekts bija visa veida materiālo resursu un infrastruktūras pārņemšana. 1940. gada vasarā ienākot Latvijas teritorijā, PSRS okupācijas vara mēneša laikā sagatavoja augsni, lai savam kara laupījumam sagatavotu padomju varas standartiem atbilstošu likumisku ietvaru. PSRS izpratnē to visvieglāk bija izdarīt ar nacionalizāciju. Nākamajā dienā pēc padomju varas pasludināšanas, 1940. gada 22. jūlijā, tika pieņemtas deklarācijas par zemes, banku, lielo rūpniecības, tirdzniecības un transporta uzņēmumu pasludināšanu par valsts īpašumu. Šie lēmumi attiecās arī uz tiem uzņēmumiem, kas iepriekš bija valsts īpašumā — tātad nacionalizēja

² Piemēram, Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (VK(b)P CK) un PSRS Tautas komisāru padomes (TKP) pilnvarotā birojs, PSRS Valsts plāna pilnvarotā birojs.

arī Latvijas Republikas īpašumus. Līdz ar to faktiski viss, kas atradās Latvijā, tika pasludināts par PSRS kara laupījumu. Citādi nevar traktēt arī banku noguldījumu, vērtspapīru un banku seifos glabāto vērtslietu konfiskāciju. Līdzīgi 1941. gada vasarā rīkojās vācu okupācijas vara, Latvijas materiālās vērtības pasludinot par vācu kara laupījumu. Nozīmīgākie Latvijas uzņēmumi tika nodoti tiešā vācu iestāžu pārraudzībā, kas varēja brīvi rīkoties ar jauniegūtajām vērtībām.

Svarīgs elements okupācijas varām teritorijas pārņemšanā un izlaupīšanā bija arī monetārā politika. Pusotra gada laikā PSRS un nacistiskās Vācijas okupācijas varai izdevās pilnībā iznīcināt stabilo Latvijas monetāro sistēmu un sabalansēto tirgu. 1940. gada jūnija sākumā, PSRS okupācijas priekšvakarā, Latvijā faktiski bez kādiem ierobežojumiem varēja iegādāties pārtikas un rūpniecības preces, turpretī 1941. gada rudenī apgrozībā esošajai naudai bija zudis segums, un par valsts noteiktajām cenām preces brīvā tirdzniecībā iegādāties bez ierobežojumiem vairs nevarēja. Nauda savu vērtību īsā laikā bija zaudējusi aptuveni desmitkārtīgi. Šādu situāciju bija izraisījuši mērķtiecīga okupācijas varu politika — okupētā teritorijā uzspiest savu valūtu, bet iepriekšējās apgrozībā esošās naudas vērtību devalvējot līdz neadekvāti zēmam līmenim. PSRS varasiestādes noteica Latvijas lata un PSRS rubļa kursu attiecībā 1 : 1, un pēc tam pēc šāda kursa teritorijā realizējot pāreju uz PSRS rubli. Savukārt realitātē par vienu latu Latvijā varēja nopirkt 15 un vairāk reizes produkcijas, nekā PSRS (skatīt 1. tabulu).

1.tabula.

Cenas Latvijas tirgos un PSRS Smoļenskas pilsētas kolhozu tirgos 1940. gada jūlijā

Produkcijas veids	Cena Latvijā (latos) ³	Cena Smoļenskā ⁴ (rubļos)	Cena PSRS tirgū, procentos no cenas Latvijā
Liellopu gaļa (kg)	1,15	18	1565
Piens (litrs)	0,22	3,5	1590
Sviests (kg)	2,40 — 2,70	40	1568
Olas (10 gab.)	0,9 — 1,1	14	1400
Kartupeļi (kg)	0,07	3,50	5000

Līdzīga bija arī nacistiskās Vācijas politika, pēc okupācijas ieviešot valūtas kursu 1 reihsmarka — 10 PSRS rubļi.⁵ Arī šajā gadījumā vācu valūtas vērtība tika noteikta

³ Avots — Latvijas reģionālie laikraksti, kā arī LVA 389. f., 1. apr., 248. l.

⁴ Krievijas Federācijas Jaunāko laiku arhīvs. 5. f., 24. apr., 534. l., 96. lp.

⁵ Vairāk skat. Krūmiņš, G. Economic and Monetary Developments in Latvia during World War II. Grām.: The Bank of Latvia XC. Rīga, 92 — 96. lpp.

https://www.bank.lv/images/stories/pielikumi/publikacijas/citaspublikacijas/Krumins_WW_II.pdf

nesamērīgi augsta, un vācu karavītiem un ierēdņiem tas deva iespējas preces iegādāties ievērojami lētāk nekā Vācijā. Nacistiskās Vācijas okupācijas periodā plaši uzzēla melnais tirgus, kur atsevišķām preču kategorijām cenas bija desmitiem reižu augstākas nekā valsts noteiktās.⁶ Okupācijas vara šo situāciju centās regulēt ar talonu (*šeinu*) izsniegšanu iedzīvotājiem, kas garantēja ierobežota nepieciešamo preču minimuma iegādi par valsts noteiktajām cenām.

Rūpniecībai prioritāri bija jāpilda militārā resora pasūtījumi. Jau 1940. gada rudenī PSRS centrālā vara deva rīkojumu Latvijā būvēt militārās aviācijas rūpnīcu (ar slepenās lietvedības kodu Nr. 464), kurai darbs bija jāuzsāk 1941. gada vasarā. Šīs rūpnīcas nepieciešamībām tika ne tikai mobilizēts kvalificēts darbspēks no visas Latvijas, bet arī rekvizēti darbagaldi no Latvijas lielākajām rūpnīcām (piem., VEF, Vairoga, Tosmares u. c.).⁷ Arī citiem uzņēmumiem bija jāpilda PSRS armijas pasūtījumi. Līdzīgā kārtā, kā jau pieminēts, vācu okupācijas vara tiešā veidā pārņēma Latvijas uzņēmumus — 14 būtiski uzņēmumi (starp tiem VEF, Kvadrāts, Vairogs u.c.) 1941. gada decembrī tika ieskaitīti kara rūpniecības uzņēmumos (*Wehrmachtsbetriebe*).⁸

Lauksaimniecības galvenais uzdevums okupācijas varu ieskatā bija iespējami lielākas produkcijas daudzuma ieguve un piegāde karaspēka un citu patērētāju vajadzībām. Jāatzīst, ka agrārajā politikā okupācijas varu pieeja atšķīrās. Vācu varai strukturālas izmaiņas bija otršķirīgas (galvenais bija ievākt noteiktu saražotās produkcijas daudzumu), turpretī padomju vara visai drīz saka uzspiest savu lauksaimnieciskās saimniekošanas modeli — kolektīvās saimniecības. Tika veikti vairāki mērķtiecīgi soļi, lai īsa laikā kolektivizētu Latvijas lauksaimniecību. Vispirms tika īstenota no saimnieciskā viedokļa absolūti bezjēdzīgā agrārā reforma — 10 ha lieli zemes gabali izdalīti daļai bezzemnieku. Ar šo vienlaicīgi tika vājinātas spēcīgākās lauku saimniecības, atņemot tām zemi un arī darbspēku. Neapskaužamā situācijā tika nostādīti jaunie zemes ieguvēji — no labi apmaksātiem laukstrādniekiem viņi bija kļuvuši par nabadzīgiem nelielu zemes gabalu turētājiem, lielākajā daļā gadījumu bez ēkām, lopiem un inventāra. 1941. gada pavasarī PSRS okupācijas vara organizēja šo jaunsaimnieku zemju kolektīvu apstrādi, daļa teritorijas tika nodota sovhozu (valstij piederošu kolektīvu saimniecību) rīcībā. Komunistiskās partijas plānošanas dokumenti apliecina, ka 1941. gada rudenī bija plānots uzsākt kolektivizāciju Latgalē, bet pēc tam arī pārējā Latvijas teritorijā. Šo procesu uz dažiem gadiem aizkavēja nacistiskās Vācijas veiktā Latvijas okupācija. Redzot padomju agrāras politikas saimniecisko bezjēdzību, vācu vara padomju agrāro reformu atcēla un saimniecību lielumus noteica identiskus tiem, kādi bija pirms PSRS okupācijas.

⁶ Vairāk skat. Everts E., Pavlovičs J. Ikdienas dzīve Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941 — 1945. Rīga, 2016. 152 - 175. lpp.

⁷ Vairāk skat. Krūmiņš, G. Economic and Monetary Developments in Latvia during World War II . Grām.: The Bank of Latvia XC. Rīga, 98. lpp.
https://www.bank.lv/images/stories/pielikumi/publikacijas/citaspublikacijas/Krumins_WW_II.pdf

⁸ Aizsilnieks, A. Latvijas saimniecības vēsture 1914 — 1945. Stokholma, 1968, 925. lpp.

Abas okupācijas varas nesaudzīgi un masveidā ekspluatēja Latvijas iedzīvotājus, norīkojot tos dažādos sabiedriskos darbos. Piemēram, kad 1941. gada pavasarī PSRS uzsāka vērīenīgu militāro objektu, tostarp vairāku lidlauku, būvniecību, tad piespiedu darbos (šķūtīs) tika norīkoti daudzi lauku iedzīvotāji. 1941. gada jūnijā lidlauku celtniecībai tika norīkoti 15 līdz 19 tūkstoši zirgu vezumu ar vismaz tikpat lielu skaitu laukstrādnieku, ignorējot faktu, ka tas bija intensīvu lauku darbu periods. Lidlauku ierīkošanu pārtrauca nacistiskās Vācijas armijas uzbrukums.

Abas valsts uz savām teritorijām deportēja ievērojamu skaitu Latvijas civiliedzīvotāju. PSRS uz savu teritoriju deportēja tos Latvijas iedzīvotājus, kurus uzskatīja par politiski neuzticamiem, savukārt Vācija organizēja iedzīvotāju pārvietošanu nodarbināšanai savā tautsaimniecībā. Arī PSRS savu represīvo politiku saistīja ar savu attālo reģionu saimniecisko attīstīšanu, rūpīgi izplānojot deportēto izvietošanu dažādos reģionos. Iedzīvotāju ekspluatācijas augstākā pakāpe (arī nekaunības ziņā) neapšaubāmi bija nelikumīgās mobilizācijas PSRS un nacistiskās Vācijas karaspēkos un iesaistīšana karadarbībā.

Latvijas iedzīvotāji un okupācijas armiju karaspēki

Atbilstoši starptautiskajām konvencijām okupētu teritoriju iedzīvotāju mobilizēšana vai kāda cita veida iesaistīšana karadarbībā ir nelikumīga. Neraugoties uz to, totalitārās lielvaras **nacistiskā Vācija un PSRS Otrā pasaules kara gados savos bruņotajos spēkos mobilizēja vairāk nekā 200 tūkstošus Latvijas pilsoņu, no kuriem aptuveni puse aizgāja bojā.**⁹

Okupētu teritoriju iedzīvotāju iesaistes nelikumību bruņotajos spēkos jau 1907. gadā noteica IV Hāgas konvencija par sauszemes kara likumiem, un Pirmā pasaules kara laikā karojošās valsis kopumā šo konvencijas principu ievēroja. Latvijas iedzīvotāji tika iesaistīti tika Krievijas impērijas karaspēkā, kuras pavastnieki tobrīd viņi bija. Savukārt Vācijas impērija, lai arī ilgstoši bija okupējusi lielu Latvijas daļu, vietējos iedzīvotājus savos bruņotajos spēkos nerekrutēja.

Otrajā pasaules karā situācija izvērsās pavisam citādi. Ņemot vērā K. Ulmaņa valdības 1939. — 1940. gada lēmumus izpildīt visas PSRS prasības, izdevās izvairīties no Latvijas Republikas armijas sadursmes ar PSRS karaspēku. Līdz ar to PSRS bez cīņas ieguva ne tikai Latvijas valsti, bet arī tās armiju. Gūstekņu statuss, ņemot vērā padošanos bez cīņas, Latvijas armijas karavīriem netika noteikts, lai arī, rēķinoties ar iespējamu Latvijas armijas pretestību, PSRS 1940. gada jūnijā bija sagatavojusi vairākas noņemnes gūstā nonākušu Baltijas valstu karavīru izvietošanai. Drīz pēc okupācijas Latvijas armija tika pievienota PSRS armijai kā 24. teritoriālais korpuss,

⁹ Neiburgs, U. Latviešu karavīri Vācijas un PSRS armijās: galvenās problēmas. *Konferences "Latvija Otrajā pasaules karā" rakstu krājums*. Rīga, 1999, 25. lpp. http://www.archiv.org.lv/LVA/pdf/Tezes1999_latv.pdf

taču PSRS režīms apzinājās Latvijas karavīru zemo lojalitātes līmeni okupācijas varai. Tāpēc personālsastāvs tika mērķtiecīgi samazināts, notika apjomīgas tīrīšanas un represijas pret komandējošo sastāvu, lielu daļu Latvijas armijas virsnieku represējot un nogalinot. Litenes akcijā vien 1940. gada jūnijā uz vietas tika nogalināti vairāki desmiti, bet arestēti vairāki simti Latvijas armijas virsnieku un karavīru, no kuriem gandrīz visi tika iznīcināti pēc deportēšanas uz PSRS. Identiski PSRS rīkojās arī pret okupētās Polijas karaspēku, Katiņā 1940. gada martā nogalinot tūkstošiem poļu virsnieku. Grūti prognozēt, kāds būtu pārējo atlikušo nepilno trīs tūkstošu bijušās Latvijas armijas karavīru liktenis, ja nebūtu sācies Vācijas uzbrukums PSRS 1941. gada 22. jūnijā.

Vācijas armija ātri iekaroja Latvijas teritoriju, mobilizāciju vai kādu citu līdzīga rakstura akciju PSRS okupācijas vara Latvijā nerealizēja. Nav pārsteigums, ka ievērojams skaits atlikušo 24. teritoriālā korpusa karavīru dezertēja, pirms tas atstāja Latvijas teritoriju. Turpmākajos mēnešos 24. teritoriālais korpus un pārī citi militāri formējumi cieta smagus zaudējumus un tika izformēti. To atliekas tika pievienotas 201. Latvijas strēlnieku divīzijai, kuru 1941. gada rudenī sāka formēt netālu no Maskavas. Oktobra sākumā Latvijas divīzijā bija 10 877 karavīri, to skaits pieauga ar PSRS teritorijā mobilizētajiem latviešu tautības iedzīvotājiem. Lielu daļu divīzijas sastāva joprojām veidoja Latvijas Republikas pilsoņi, kuru iesaistīšana PSRS armijā no starptautisko tiesību viedokļa nešaubīgi ir atzīstama par nelikumīgu.

Okupējot Latvijas teritoriju 1941. gadā, vācu okupācijas vara, pretēji ievērojamās sabiedrības daļas cerībām, jebkādas idejas par Latvijas neatkarības atjaunošanu principiāli noraidīja. Tikpat noraidīta bija attieksme pret kādu latviešu bruņoto spēku vienību izveidi. Vienīgais izņēmums bija iekšējo drošību nodrošinošas vienības, kā arī bēdīgi slavenās specvienības, kuru personālsastāvs vācu komandējošā sastāva stingrā uzraudzībā tika iesaistīts ebreju iznīcināšanā un citās represīvās akcijās.

Nacistu attieksme mainījās, kad radās nopietnas problēmas frontē. Pēc sakāves pie Staļingradas vācu armija zaudēja vairākus simtus tūkstošus karavīru, un iekšējie resursi šo robu aizpildei bija izsmelti. Pragmātisku apsvērumu vadīti, nacisti izlēma karadarbībā iesaistīt arī citu okupēto tautu iedzīvotājus. Lai apietu starptautiskās konvencijas, kuras nacisti vismaz ārēji nevēlējās klaji pārkāpt, okupēto valstu iedzīvotāju mobilizācijas tika noformētas kā brīvprātīgo pieteikšanās SS pakļautībā, kas oficiāli neskaitījās Vācijas bruņoto spēku sastāvā.

1943. gada 23. janvārī Ā. Hitlers „atļāva un pavēlēja” SS reihsfīreram Heinriham Himleram izveidot “Latviešu SS brīvprātīgo leģionu”. 23. februārī, datumā, kas sakrīt ar PSRS “Armijas dienu”, Latvijas ģenerālkomisārs Oto Heinrihs Drekslers, pārkāpjot jau minēto 1907. gada Hāgas konvenciju par okupētas valsts juridisko statusu, izdeva pavēli darba pārvaldēm iesaukt 1919. — 1924. gadā dzimušos Latvijas jauniešus militārā dienestā.

Alternatīvas nebija spožas — tie, kas nepieteicās, uz sešiem mēnešiem nonāca koncentrācijas nometnē, un pēc tam tāpat tika nosūtīti uz leģionu. Vēlāk par izvairīšanos no mobilizācijas piemēroja arī nāvēssodu. Turpmākajā laika posmā nacisti veica vēl vairākas mobilizācijas, savā armijā iesaistot arvien jaunākus Latvijas iedzīvotājus. Kā norādījis jomas eksperts dr. hist. Uldis Neiburgs, kopējais dažādās vācu militārās vienībās iesaistīto Latvijas pilsoņu skaits tiek lēsts uz 110 — 115 tūkstošiem.¹⁰ Kad Latvijā brīvdienās ieradās frontē pabijušie leģionāri, ievērojami pieauga to skaits, kas no mobilizācijām izvairījās. Uzzinājuši par kara šausmām, diezgan daudzi kā mazāku ļaunumu, neraugoties uz bargajiem sodiem, izvēlējās bēgulošanu.

Kad Latvijā ar kaujām atgriezās PSRS okupācijas vara, arī tā ķērās pie mobilizācijām, līdz kara beigām savā armijā nelikumīgi mobilizējot aptuveni 57 tūkstošus Latvijas iedzīvotāju. Kopumā PSRS armijā, pieskaitot tos, kas bija mobilizēti iepriekšējos kara gados, bija spiesti karot gandrīz 100 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju.¹¹

“Frontē noturējās ne ilgāk par mēnesi”

Abās armijās karojošie vienlīdz lielā apmērā saskārās ar kara šausmām. Frontē kritušo un sakropļoto skaits bija milzīgs. Nokļūstot kauju epicentrā, izdzīvot izdevās vien retajiem. Kopējais abos karaspēkos kritušo Latvijas iedzīvotāju skaits tiek lēsts ap 100 tūkstošiem.

Manās rokās ir nonākušas vairākas Otrā pasaules kara dalībnieka Kristapa Kaugura¹² atmiņu (memuāru) burtnīcas, kurās viņš 20. gadsimta 70. gados cita starpā detalizēti aprakstījis Otrā pasaules kara notikumus no padomju armijā iesaukta Latvijas iedzīvotāja skatupunkta. Piedāvāju pāris fragmentus, kas atspoguļo Otrā pasaules kara notikumus ierauto cilvēku traģiskos likteņus:

Stāvoklis frontē tanī vasarā (1943. gadā — G.K.) bija pakluss, taču pēc ievainoto ešaloniem (pie Kurskas un Belgorodas notika nežēlīgas kaujas) varēja spriest, ka klusums ir slēpts, lai nesatrauktu tautu. Ārējā klusumā arī mūsu divīzija pie Rusas pārcieta niknas kaujas. Tagad jau

¹⁰ Veidemane, E. Vēsturnieks Neiburgs: “Latvijā karš ir beidzies”. Neatkarīgā rīta avīze, 2013. gada 15. marts. <http://nra.lv/latvija/91038-vesturnieks-neiburgs-latvija-kars-ir-beidzies.htm>

¹¹ Neiburgs, U. Latviešu karavīri Vācijas un PSRS armijās: galvenās problēmas. *Konferences “Latvija Otrajā pasaules karā” rakstu krājums*. Rīga, 1999, 26. lpp. http://www.archiv.org.lv/LVA/pdf/Tezes1999_latv.pdf

¹² Sākoties karam, K. Kaugurs kā kursants nonāca Sarkanajā armijā un ar to atkāpās uz iekšskrieviju, 1944. gadā Latvijā atgriezās jau kā 308. latviešu strēlnieku divīzijas 323. latviešu strēlnieku pulka bataljona komandieris, kaujās pie Krustpils gūstot smagu ievainojumu. Interesanta nianse — K. Kaugura vārds joprojām atrodams padomju represēto sarakstos, nonāca tas tur pateicoties ziņu trūcumam par viņu vācu okupācijas periodā. Sekojot saviem ideāliem, K. Kaugurs bija iesaistījies “sociālisma celtniecībā”, taču visai drīz atskārta, ka vārdi un darbi komunisma mācībai atšķiras. Pēc kara K. Kaugurs pievērsās žurnālistikai, strādāja laikrakstā „Cīņa”, bet karjeras augstāko punktu sasniedza 1953. gadā, kļūstot par „Padomju Jaunatnes” galveno redaktoru. 1959. gada notikumos, ar LKP CK Biroja 22. septembra lēmumu K. Kaugurs redaktora amatu zaudēja „par būtisku trūkumu pieļaušanu un politiskajām kļūdām”.

tā bija 43. gvardes divīzija, bet maz tur vairs bija veco karavīru. Bija no virsniekiem tikai štābinieki, ierindas komandieri līdz bataljonu komandieriem ieskaitot parasti noturējās ne ilgāk par mēnesi.¹³

Skarbas ir arī jau pieminētā K. Kaugura atmiņas par situāciju frontes aizmugurē, kur viņš piedalījās armijā jauniesaukto apmācībā:

Sādžā vīriešu nebija. Bija tikai invalīdi un veči, kolhoza priekšsēdētājs lūdza darbaspēku rudenī. Un mēs klusi arī palīdzējām. Oktobra svētkos bijām kolhoznieku ballē. Tad nu redzēju, kā svētku galdā kaudzē skābi kāposti, dzērvenes un taukos cepti graudi, gurķi. Burtiski bez gaļas. Sievas apdzērās un raudāja dēļ “mužikiem”, lēkāja ap mums savas tautas dejas kamēr nokrita. Viņu asarās redzēju traģēdiju, ko atnesis karš. Sapratu, ka arī mūsu armijai nav rezerves, arī sava veida totālā mobilizācija un visu rezervju sviešana fronteī. Tauta bija pusbadā. Kad kādu mūsējo ievainoto demobilizēja, viņš atgriezās atpakaļ un teica: “Mani lika par ciema padomes priekšsēdētāju, bet es negribēju mirt badā. Par maizes izvadātāju mani nelaida, tāpēc labāk šeit. Lai sliktāk būšu paēdis, bet būšu paēdis.” Tā katrs domāja kā izvilkt savu dzīvību. Stāstīja, ka sievietes visas gatavas atdoties dēļ vietas ēdnīcā, dēļ labāka drēbes gabala. Arī pulkā vairums bija gados veco virsnieku, jaunie riskēja un labāk devās uz fronti. (...) Bet mums jau apmācībai atsūtīja zēnus, kas tikko spēja šauteni nest. Pat tatāru vadu nokomplektēja, ko agrāk nekad nedarīja (tatārus PSRS režīms uzskatīja par nelojālu tautu — G.K.)¹⁴

Šī raksta mērķis nav analizēt abās karojošās pusēs iesaistīto kauju gaitas un varoņdarbus, kā arī abu totalitāro lielvaru kara propagandu, ar kuru tās centās paaugstināt Latvijas iedzīvotāju lojalitāti savam režīmam. Taču atkārtoti akcentēju, ka **“par Latviju”, vai par Latvijas nacionālajām interesēm nekaroja ne nacistiskās Vācijas, ne arī PSRS karaspēks, līdz ar to arī tajos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji. Latvijas valsti atjaunot negrasījās ne viens, ne arī otrs totalitārais režīms. Latvijas iedzīvotāji, kuri nelikumīgi tika iesaistīti karadarbībā, bija totalitāro lielvaru politikas upuri.** Latvijas iedzīvotāju iesaiste abos karaspēkos ir traktējama kā kara noziegums.

Otrā pasaules kara dalībnieku jautājums — tā arī neatrisināta PSRS ideoloģijas dilemma un trimdas latviešu klupšanas akmens

Vācu pusē karojošo Latvijas iedzīvotāju tēma PSRS okupācijas pēckara periodā bija *tabu*. Padomju režīms tā arī neatrada skaidrojumu, kā no savas ideoloģijas pozīcijām dot kādu vērtējumu vairāk nekā 100 tūkstošu Latvijas iedzīvotāju dalībai Vācijas bruņotajos spēkos. Faktiski padomju režīms bija nonācis ideoloģiskā strupceļā. Atzīstot šīs mobilizācijas nelikumību, nekādas soda sankcijas piemērot nevarētu, kas nozīmētu nepieciešamību rehabilitēt visus pēckara periodā sodītos leģionārus, kā arī tos, kuri tika represēti, jo kāds viņu ģimenes loceklis bija karojis vācu pusē. Savukārt atzīstot nacistu interpretāciju, ka leģionāri karot pieteicās “brīvprātīgi”, nāktos meklēt skaidrojošu

¹³ Kristapa Kaugura atmiņas. Rokraksts. 5. burtnīca, 45. lpp.

¹⁴ Turpat, 46. lpp.

atbildi uz jautājumu, kāpēc vairāk nekā 100 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju (faktiski visi attiecīgā vecuma vīriešu kārtas pārstāvji) kļuva par “nodevējiem” un pieteicās dienestā ienaidnieka karaspēkā. Latvijā taču tikko bija notikusi “sociālistiska revolūcija” un tauta lielā vienprātībā bija atbalstījusi pievienošanos PSRS. Padomju režīms izvēlējās par šo tēmu nerunāt vispār, un visu akcentu lika uz tiem, kas bija karojuši padomju pusē. Viņiem tika piešķirts kara veterāna statuss, dažādas no šī statusa izrietošas privilēģijas, apbalvojumi, gods un slava. Latvijas “atbrīvotāju” vārdos tika sauktas skolas, ielas un laukumi. Šī neapšaubāmi bija “uzvarētāju” versija.

Taču paralēli šai versijai rietumos dzīvojošajā latviešu sabiedrībā sāka nostiprināties kāda cita notikumu interpretācija.¹⁵ Tās galvenā doma gan ne vienmēr tika pateikta tieši, taču netieši par to tika dots mājiens: leģionāri cīnījās par Latviju, bija varonīgāki par pretējā pusē karojošajiem, un vispār — karot vācu pusē bija mazāks ļaunums. Šīs versijas veidošanos var skaidrot arī ar to, ka padomju pusē karojušo rietumos nebija, taču rietumu okupācijas zonā internēties izdevās daudziem tūkstošiem no vācu pusē karojošajiem Latvijas iedzīvotājiem. Viņos neizpalika arī naidis un rūgtums par dzimtenes zaudēšanu, jo tur ir nostiprinājies padomju režīms. Bijušie leģionāri savai varonībai kaujās piemeklēja skaidrojumu — viņus vadījusi nevis tikai vēlme izdzīvot, bet kas vēl nozīmīgāks — cīņa pret boļševikiem. Līdzīgi kā padomju versijā, arī šajā visbiežāk nemaz netika pieminēti tie Latvijas iedzīvotāji, kas bija karojuši pretējā pusē.

Otrais pasaules karš un mūsdienu konteksts

Nav pārsteigums, ka pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas publiskajā telpā sadūrās abas iepriekšējā nodaļā aprakstītās Otrā pasaules kara notikumu interpretācijas. Radās dažāda līmeņa konfliktsituācijas, sākot no vēsturnieku diskusijām un beidzot ar politisku attiecību kārtošānu. Sadūrās pamatota vēlme godināt arī tos kara veterānus, kas desmitiem gadus bija aizmirsti PSRS okupācijas periodā, ar sašutumu no tās puses, kuri bija pieraduši pie iepriekšējo gadu desmitu lietu kārtības.

Ideālā gadījumā līdz ar neatkarības atjaunošanu pārskatāmā periodā sabiedrībai būtu bijis jāvienojas par jaunu Otrā pasaules kara notikumu izvērtējumu no Latvijas Republikas skatupunkta. Būtu bijis jāveido paradigma par **diviem Latvijas Republikas ienaidniekiem — nacistisko Vāciju un PSRS. Abi šie režīmi Latvijas teritorijā rīkojās līdzīgi, radot Latvijai un tās iedzīvotājiem postu un ciešanas.** Taču šāda vienošanās diemžēl nenotika.

Sabiedrības daļā, kuru pamatā dzīvo Latvijas Republikas informatīvajā un vērtību telpā, divu ļaunumu paradigma ir saprotama un uztverama. Turpretī tiem, kuri šobrīd atrodas

¹⁵ Zelče, V. Latviešu leģiona piemiņas dienas ģenēze un leģionāru komemorācijas tradīcija Rietumu latviešu kopienā. Grām.: Muižnieks, Nils, Zelče, Vita. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 2011. 103. — 104. lpp.

mūsdienu Krievijas Federācijas kontrolēto mediju informatīvajā telpā, šādu skaidrojumu pieņemt ir grūti. Krievijā, neapšaubāmi, dominē viena ienaidnieka paradigma, kurā ļaunums ir tikai nacistiskā Vācija. Savukārt kara varoņu pozīcijā no PSRS laikiem nekas nav mainījies — uzvarētāja ir PSRS armija un tajā karojušie. Nav pārsteigums, ka citas interpretācijas liela daļa šīs sabiedrības uztver ja ne ar naidu, tad neizpratni.

Tas notiek gan veidojušās atšķirīgā vēsturiskās atmiņas, gan arī mūsdienu Kremļa propagandas dēļ. Viens no veidiem, kā tā cenšas šķēlt Latvijas sabiedrību, ir izplatot nepatiesas ziņas par vācu pusē karojošo Latvijas iedzīvotāju zvērībām un kara noziegumiem. Tas tiek darīts, ignorējot vēstures faktus un to, ka nevienā starptautiskajā tiesvedībā, kur tika skatīti Otrā pasaules kara noziegumi, tanī skaitā Nirnbergas procesā, nekādas apsūdzības latviešu leģionāriem izvirzītas netika.

Noslēgums un secinājumi

Otrā pasaules kara notikumu skaidrošana ir sarežģīta, taču šobrīd ir pagājis pietiekami ilgs laiks, lai padomju un vācu okupācijas notikumus mēs sāktu skatīt kompleksi, kā vienotu Latvijas Republikai un tās iedzīvotājiem nodarītu ļaunumu. Vēstures pētniekiem jārada darbi, kas vienlaikus raksturotu gan padomju, gan vācu okupāciju, sabiedrību izglītojot ar abus okupācijas režīmus raksturojošiem piemēriem.

“Mazākā ļaunuma” vai “atbrīvotāju” meklēšana ir strupceļš, tas ir ceļš turpmākas sabiedrības šķelšanās un nacionālās identitātes vājināšanas virzienā — ļaunumi bija abi, un atbrīvotāja nebija neviena. Latvijas politiķiem, kas vēlas godināt Otrā pasaules kara karojušos Latvijas iedzīvotājus, viskorektāk būtu pieminēt gan tos, kas karoja nacistiskās Vācijas, gan arī PSRS armijā. Tāpat nedrīkst aizmirst arī trešā ceļa gājējus, kas izvēlējās nekarot ne pie vieniem, ne pie otriem.